

נגה קדמן. **בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב־1948 מהשיח הישראלי.** ירושלים: ספרי נובמבר, 2008. 176 עמודים (כולל 13 צילומים, שלושה נספחים ומפתח)

רגב נתנזון*

ספרה של נגה קדמן עוסק בתופעה קולוניאלית של מחיקת מרחב לאומי אחד והחלפתו באחר, שמתארגנת באמצעות מנגנונים גיאוגרפיים, סוציולוגיים, פסיכולוגיים ופוליטיים. ערכו הרב של הספר טמון בתובנה המובלעת בו שעל אף התשוקה לשלוט בתודעה דרך מנגנונים אלו, במקרים רבים פעולתם מרובת סתירות, ולעתים נכשלת. התמקדותה של קדמן ב־418 הכפרים הפלסטיניים שהתרוקנו ב־1948 מאפשרת לעקוב אחר תופעה זו דרך תיאור האופנים המגוונים שבהם התמודדו סוכנים חברתיים שונים עם זיכרון הכפרים ועם נסיבות התרוקנותם.

הספר הוא תוצר של עבודת תזה שהוגשה לאוניברסיטת גוטבורג שבשוודיה במסגרת תואר שני בלימודי שלום ופיתוח. הוא כתוב וערוך היטב וכולל חמישה פרקים עיקריים, שלושה נספחים ופתח דבר מאת אורן יפתחאל. שני הפרקים הראשונים מציגים סקירה של ספרות אקדמית העוסקת הן בהיבטים תיאורטיים של לאומיות, מרחב וזיכרון ובאופני יישומם בהקשר של הפרקטיקה הציונית והן בהתרחשויות ההיסטוריות מראשית היווצרותה של הפליטות הפלסטיניות. שלושת הפרקים האחרים מבוססים על מחקר חלוצי שבו נותחו חומרים ראשוניים מארכיונים ומאתרי אינטרנט של גופים ומוסדות ציוניים. למפות ולטבלאות שבנספחי הספר – תוצר של איסוף נתונים מקיף – חשיבות רבה כאינדקס להתמצאות במרחב המקומי. על גבי המפות מסומנים היישובים הפלסטיניים שהתרוקנו ב־1948, ואפשר ללמוד מהן אילו מהיישובים נמצאים כיום בתחומי יישובים יהודיים או גובלים בהם, ואילו שוכנים בתחומי אתרי תיירות ונופש. מהטבלאות אפשר ללמוד על מספר תושבי הכפרים ב־1945, שטח אדמותיהם, תאריך התרוקנותם והסיבה לכך, וכיצד הם מיוצגים כיום בשם, בטקסטים ובמרחב.

בביקורתי אתמקד ברושם המתקבל מהספר, שקדמן מאמצת את הלאומיות כאפיסטמולוגיה סטרילית המניחה תוצאה אפשרית אחת. כשאפיסטמולוגיה זו מיושמת באופן בלתי ביקורתי היא מובילה את הכותבת להתייחס לקשר שבין אוכלוסייה, מרחב וזמן באופן אחד כשמדובר ביהודים ובאופן אחר כשמדובר בפלסטינים. עם זאת, קריאה מוקפדת של ספרה מאפשרת לחלץ ממנו דווקא את מרחב קו התפר התודעתי בין יהודים לפלסטינים הנושאים ידע משותף על המרחב ועל ההיסטוריה שלו. אבקש להדגים נקודות אלו בסקירת שלושת הפרקים המחקרניים בספר.

בפרק השלישי מתארת קדמן את מדיניות מתן השמות בישראל ליישובים הפלסטיניים המרוקנים ואת מדיניות מיפויים. מתוך התבססות על מסמכים משנות החמישים והשישים של ועדת השמות הממשלתית, וכן על סמך מפות רשמיות ומקורות נוספים, טוענת קדמן שישראל ניצחה במאבק על שמותיהם של אתרים בארץ ועל מיפויים (עמ' 51). אלא שבעצם

* Department of Anthropology, University of Michigan—Ann Arbor

חזרתה לצמתי ההכרעה בשלל הדיונים חושפת קדמן את הקורא לקולות מגוונים המציגים ניצחון מגומגם. למשל, היא מציגה כיצד בראשית דרכה של ועדת השמות עוד נשמעו בה קולות שקראו לשמר את השמות הערביים על גבי המפות, ולו זמנית (עמ' 53). בהמשך הדברים היא מאפיינת את פעולתה של ועדת השמות כמלאכת טיהור הסניגוריה, בין היתר בשל ההשערה שהשמות הערביים הם גרסאות משובשות של שמות עבריים עתיקים (עמ' 54). רמז למידת ההצלחה של פרויקט שינוי השמות מבחינת חזירתו לתודעת האוכלוסייה ניתן במסמכים עצמם, שמהם מסיקה קדמן כי "הועדה נאבקה בהרגל של כמה מעברות ויישובים יהודיים חדשים לאמץ את השם הערבי המקורי של הכפר שעליו או בקרבתו הוקמו" (עמ' 60). בחלוף הזמן, מציינת קדמן, נשכחו השמות הערביים. עם זאת, היא מוסיפה, "בכמה מקומות דבקים ישראלים עד היום בשמות הערביים" (עמ' 62), ומכאן שניסיונות המחקר לעתים מתגמשים ולעתים נחסמים בדרכם לפרקטיקת השימוש היומיומי.

באופן דומה, גם בציון שמות היישובים על גבי המפות ההצלחה לא הייתה מלאה. קדמן מצאה שעל אף החובה להציג במפות רשמיות כל שם שאישרה ועדת השמות, כחמישית מהשמות הרשמיים כלל לא הועלו על המפה. נוסף על כך, 51 מהשמות הערביים המקוריים של כפרים מופיעים במפות אף שוועדת השמות הממשלתית לא הכירה בהם כשמות רשמיים של מקומות בישראל, ולחלקם אף העניקה שם עברי רשמי, כמו במקרה של הכפר ליפתא, ששמו הרשמי מִי נְפֶתוֹן (עמ' 65).

בפרק הרביעי עוסקת קדמן בכפרים המְרוֹקְנִים שבאתרי טבע ונופש ומבקשת לבדוק אם באמצעות הביקור באתרים אלו יכולים המבקרים ללמוד על זהותם של הכפרים ששכנו במקום ועל נסיבות התרוקנותם. מחקרה מעלה שרוב הכפרים ששטחם הבנוי נכלל כיום באתרי טבע ונופש בישראל (149 כפרים, יותר משליש מכלל הכפרים המְרוֹקְנִים) שוכנים באתרים של הקרן הקיימת לישראל או של רשות הטבע והגנים. קדמן בחנה שלטי הסבר, עלוני מידע ואתרי אינטרנט של גופים אלו ומצאה שברוב המקרים קיימת התעלמות מהכפרים, גם כשמדובר בשלטים המוצבים סמוך לשרידיהם (עמ' 70). בניגוד לפרק הקודם, בפרק זה חסרה התייחסות לדיונים הפנימיים בקרן הקיימת לישראל וברשות הטבע והגנים ולתהליך שבו התגבשו הטקסטים.

ואולם, ככל שמחקר מסוג זה מעניק תמונה רחבה של מדיניות אידיאולוגית ברורה, עדיין קשה להעריך את אופני פעולתם של הטקסטים הללו על המבקרים באתרים, בייחוד כשהם ניצבים בסמוך לעדויות ממשיות של שרידי כפרים. לגבי הכפרים אֶזֶיב וסוֹבָא למשל, קדמן מציינת כי "אין כל אינדיקציה מהכתוב בשלט שהכפרים פסקו להתקיים לאחר כיבושם, אם כי המבנים הריקים והחורבות שבשטח מעידים על כך" (עמ' 86). בכך מעמתת קדמן את המידע בשילוט עם מה שנראה בשטח ומאפשרת לערער על טענת המחקר. כך גם בצילומיה מכפרים פלסטיניים מְרוֹקְנִים (עמ' 89-96 ועל כריכת הספר), שמהם ניכר ששרידי הכפרים נוכחים במרחב באופן בולט, ומכאן שהקיום החזותי עשוי לפרוע את ההיעדר המילולי בטקסט הציוני, אך בחינת השערה זו מצריכה מחקר מסוג אחר.

בפרק החמישי סוקרת קדמן טקסטים של 25 יישובים יהודיים וטוענת ש"כל היישובים שנסקרו מציינים בכתביהם, המוקדמים והמאוחרים, את עצם הקמת היישוב על כפר ערבי מרוקן, ומציגים עובדה זו בטבעיות, כחלק מההיסטוריה של היישוב" (עמ' 99). למשל, בטקסט שפרסם ב־1949 קיבוץ יראון, שהוקם על חורבות הכפר סלחה, נכתב: "בכתביהם ישבנו ואת

שדותיהם אנו עומדים לעבד" (מצוטט בעמ' 114). עם זאת, קדמן מוסיפה ש"ברוב המקרים אין כמעט התייחסות להיסטוריה של הכפר הערבי עצמו ולנסיבות ההתרוקנות שלו" (עמ' 100). לטענתה, בפרסומים משנות התשעים אפשר כבר לאתר נוכחות של היסטוריה פלסטינית בטקסטים של היישובים, אך היא אינה מנתחת בשיטתיות את ההבדלים בין טקסטים שנכתבו סמוך למלחמה לאלו שנכתבו בשנות התשעים.

את עיקר ביקורתי ברצוני להפנות לבחירתה של קדמן להתמקד במחקרה רק בכפרים המרוקנים. בפתיחת המבוא קדמן כותבת: "תלי אבנים, חורבות, שרידי קירות ומבנים, עצי תאנה, זית ושקד שגדלים פרא, גדרות של שיחי צבר, טרסות. כל אלה, המזוהים כל כך עם נוף הארץ, הם שרידים של קהילות ערביות שהתקיימו עד המלחמה ב-1948" (עמ' 11). נדמה שבניגוד לכוונת המחברת, משפט פתיחה זה מגלם את השלכותיו האפשריות המטרודות של הספר, שהדגש על התרבות החומרית (האבן, הצבר, המפה) דווקא ישכיח את האוכלוסייה. לכך מסייע העיסוק בכפרים המרוקנים שדוחק לשוליים את הערים הפלסטיניות והמעורבות (שבהן גרה כשליש מהאוכלוסייה הפלסטינית לפני 1948), את הכפרים שלא רוקנו ואת הכפרים הבלתי מוכרים (קרוב למאה), שבכולם אוכלוסייה חיה וזוכרת שאף היא חלק מהנוף וממרכיבי התודעה של אוכלוסיית המרחב לאורך התקופה הנחקרת.

אם כן, הספר לא רק משעתק את ההנחה הציונית הרווחת בדבר אופיו הכפרי של היישוב הפלסטיני, אלא גם מבחין בין מרחב לאוכלוסייה כשמדובר בפלסטינים וקושר בין מרחב לאוכלוסייה כשמדובר ביהודים. כשקדמן מביאה למשל את סיפורו של היישוב היהודי עין הוד שהוקם בכפר הפלסטיני המרוקן עין חוד, היא נמנעת מלעסוק ביישוב שהקימו תושבי המקוריים של הכפר שנמלטו אל גבעה סמוכה, שם הם חיים עד היום וזכו להכרה רשמית רק לאחרונה. קיומו של כפרם החדש מוזכר רק בהערת שוליים (הערה 2, עמ' 98), וגם זאת לאחר כמה אזכורים של עין הוד.

מכך משתמע גם תפיסת זמן בעייתית שמקבעת את 1948 כקו שבר המפצל בין האוכלוסיות וגזור על הפלסטינים קיפאון ועל היהודים את משימת גיהול המרחב וכתיבת ההיסטוריה. בעוד שהפרקטיקה הציונית ממשיכה בפעולתה גם כיום, המחקר כולא את הפלסטינים באמצע המאה העשרים ומותיר אותם ללא סוכנות (agency) בהבניית המציאות.

בעיה יסודית אחרת במחקר מסוג זה היא היעדר העיסוק בזהות האתנית של הסוכנים במוסדות הציוניים, המוביל לטשטוש ההבחנה בין אתניות ללאומיות. קדמן אמנם מציינת שהיא אינה דנה בספרה ב"מחיקת הזהות הערבית בקרב יהודים יוצאי ארצות ערביות בישראל" (עמ' 110), אך שני עמודים לאחר מכן היא מביאה ציטוט מפרסום של קיבוץ נחשולים שהוקם על חורבות אֶטְנָטורה, ובו מוצגים ילדי הקיבוץ כ"קבוצה זורחת של שזופי שמש וזהובי שיער [...] כמה שלא מתאימים הם לרקע זה האפור והכהה, לכפר הזה [...]". (מצוטט בעמ' 112). בהתייחסותה למובאה זו כותבת קדמן: "ההתייחסות לשיער הבהיר של הילדים אל נוכח הרקע הכהה של הכפר מעלה על הדעת שאיפה לסביבה מערבית, אירופאית" (שם), אך כאמור היא אינה בוחנת את הקשר בין זהותם האתנית של המתישבים החדשים (ושל סוכני המוסדות הציוניים) ובין התמונה הכוללת של ניסיון לייצר נרטיב לאומי הגמוני (של אוכלוסייה הומוגנית), המבקש לשנות את אופיו של הנוף הערבי.

כצעד לקראת הכרה וגיבוש פתרון בר קיימא קוראת קדמן בפרק הסיום ל"החדרת הכפרים המרוקנים לתודעה והחזרתם להיסטוריה ולגאוגרפיה של הארץ" (עמ' 132). בכך

היא פותחת פתח לדיון ציבורי חשוב בהיבטים הסמליים והחומרניים של הכרה ופיוס בסכסוך המקומי. עם זאת, מבחינת סדר היום המחקרי הנחוץ כיום, יש לחשוב על פרקטיקות מחקר וכתובה חדשות, השוברות את מבנה השיח הלאומי והנחותיו הסמויות ופורצות דרכים חדשות להבנת ההיסטוריה ומציאות החיים במרחב.